

הגות וחינוך

ד"ר נסים אליקים

עמלה של תורה בהגותו של הנצי"ב מוולוז'ין

א. "עמל תורה" ו"עמלי תורה"

בפירושו לתורה, "העמק דבר" ו"הרחב דבר" מרבה הנצי"ב להשתמש במונח "עמל תורה" בהתכוונו ליגיעה ולטרחה הרבה שמוטלת על הלומד היהודי בהיותו עסוק בתורה, בעיקר בתורה שבע"פ ע"ד החקירה העמוקה, הפלפול התלמודי וההוויות דאביי ורבא¹. לומדי התורה בדרך זו נקראים "עמלי תורה"². פירושו לתורה "העמק דבר" ו"הרחב דבר" משמשים דוגמה ללימוד בדרך של עמלה של תורה. הנצי"ב יודע "כי להמשך השתלשלות דרוש וחקר הלכה אין קץ, ולא יאות להעמיד כל אשר ברוח בביאור תורה שבכתב גם לפני הבא להשכיל בדרוש או בתלמודו, על כן גם אנוכי לא הרביתי להרחיב דבר כי אם במקומות מועטים אשר משקני החשק להציגם בשערי עמלי תורה, ובייחוד במקום שהגיע להראות לעם ה' כמה חובתנו וכמה יפה לנו מכל צד להגדיל עמל תורה ועיונה"³.

בפירושו, מגלה הנצי"ב את עומק עיונו ועמלו בהבנת המקראות עפ"י דיוק במכלול ידיעת השפה: דקדוק, תחביר, לכסיקוגרפיה ומידות פרשניות, הן

1. ראה: סוכה כח, ע"א.

2. המונחים "עמל תורה" ו"עמלי תורה" מצויים בפירושו לתורה קרוב לשמונים פעם. דוגמאות: "עמל תורה": ברי לט, א; שמי י"ג, טז; כיו, לה; ליד, כז; ליו, יט; לייט, ז; במי טו, כג; ליו, יג; דבי י, א; ל' ז-ח; כז, יז; "עמלי תורה": ברי מ"ט, י; שמי ל"ה, כד; מ, כ; וי כיו, ג; במי ח', ה; טיו, כג; כ"א, כ; ל"א, ל; דבי י, יב; ל"ג, ד ועוד.

3. "קדמת העמקי, הקדמה לתורה, פרק י"א.

"החוקים" בהם נחקקה התורה, י"ג מידות דר' ישמעאל, לייב מידות של ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי וגם מידות שנצטוונו לחדש בכל דור כדי לרדת לעומקה של תורה⁴.

המונח "עמל תורה" מקורו בחז"ל. כך למשל נתפרש הפסוק במשלי: "נפש עמל עמלה לו" (ט"ז, כו): "הוא עמל במקום זה ותורתו עמלה לו במקום אחר... איני יודע, אם לעמל תורה אם לעמל שיחה, כשהוא אומר: 'לא ימוש ספר התורה הזה מפיד' (יהו א', ח), הוי אומר לעמל תורה נברא"⁵. כאמור, הלומדים קרויים "עמלים בתורה" כפי שנדרש הפסוק בויקרא כ"ו, ג: "אם בחקותי תלכו... שיהו ישראל עמלים בתורה"⁶.

ב. שמות נוספים ופעלים המבטאים עמלה של תורה

שמות נרדפים נוספים למונח "עמל תורה" מצויים בפירוש הנצי"ב לתורה. העיקריים שבהם: **פלפולה של תורה, מלחמתה של תורה, עיונה של תורה, תורת משה, תושבה, לקחי.**

גם העמלים בתורה נתכנו בשמות כמו: **תלמידי יהושע-הזקנים, בני לוי או הכהנים הלוויים, מחוקק, זקני ישראל.** פעלים המביעים עיסוק, עיון ועמל תורה הם: **"עשה" ו"שמע בקול".** נדגים את הדברים:

1. פלפולה של תורה

א. בר' מ"ח, יט: "...ואולם אחיו הקטן יגדל ממנו וזרעו יהיה מלא הגוים". **הע"ד:** "יהיה מלא הגוים. היינו כל העולם. דעיקר פלפולה של תורה ועמל הלכה נתרחב בעת שהלכו ישראל בגולה..."

ב. שמ' ל"ט, לז: "את המנורה הטהורה את נרותיה נרות המערכה". **הע"ד:** "נרות המערכה... כח המנורה שבא להאיר על כח התלמוד ופלפולה של תורה..."⁷.

4. ראה ספרי "העמק דבר לנצי"ב, מידות וכלים בפרשנות הפשטי", תשס"ב, עמ' 207-208.
5. סנהי צט, ע"ב. ראה גם ברכות יז, ע"א: "אשרי מי שגדל ועמלו בתורה" וכן באבות ד', ז: "ואם עמלת בתורה יש לו שכר הרבה ליתן לבי".

6. מקורות חז"ליים נוספים בהם באו המונחים הללו, ראה: תוספתא לקידושין, פרק ה'; תוספתא אהלות, פרק ט"ז; תוספתא פרה, פרק ד'; אבודריינ פרק מ"א; מסי אבל רבתי, פרק ח'; ברכות כח, ע"ב; מדרש רבה: ברי"ר י"ג, ז; ויקי"ר כח, א; אסי"ר ה', א; שיהשי"ר א', טז; קוה"ר א', ד; תנחומא: פרשת נח, ג; כי תשא, ג; ראה, יח; וזאת הברכה, ו; ספרי האזינו, פסקה א'. בפירושו למקרא רש"י משתמש אף הוא במונחים אלה. ראה: וי' כ"ו, ג; כ"ו, יד; תהי א', א; משלי א', ב; י"ד, י; ט"ז, כו.
7. "פלפולה של תורה", ראה עוד: שמי י"ג, טו; י"ח, כג; כ"ה, כב; כ"ה, לא; כ"ו, כ; ל"ד, כו; ל"ט, לז; מ', ב; במי ט"ו, לג; דבי א', ג; ד', יד; י', יג; כ"ד, טז; ל', ג.

מונח זה מצוי בתלמוד, במס' גיטין לד, ע"א:

"אמר ר' יוסי בר חנינא לא ניתנה תורה אלא למשה ולזרעו, שנאמר: 'כתב לך' יפסל לך. מה פסולתן שלך אף כתבן שלך. משה נהג בה טובת עין ונתנה לישראל".

ומסיקה הגמ' שם שהמתנה שניתנה למשה ולזרעו כוונתה "לפילפולא בעלמא" וכפירוש הנצי"ב: "היינו דרשות המרומזות באותיות כל תיבה ותיבה, שבהם עיקר השכל והחכמה" (הרח"ד לשמ' ל"ד, כז)⁸.

2. מלחמתה של תורה

א. בר' י"ד, יז: "וירק את חניכיו... אבל הענין דאחר ששמע יהושע מדברי המלאך שעסק תורה הוא שינד למלחמה כמשי"כ בביאור אותה אגדה להלן מ"ח, טז ע"ש מיד בשעה שהגיע למלחמת העי שהבין כי הדין מתוח עדין שהרי הקב"ה אמר: 'שים לך אורב וגוי ע"כ העמיק יותר במלחמתה של תורה וכך עשה אברם הוריק את חניכיו בהלכה עמוקה...".

ב. דב' ל"ב, ג: "כשעירים עלי דשא. חוזר ללימוד לקחי - שיהא כמטר היורד בחזקה על דשא הגדולים... ומשי"ה נקראת מלחמתה של תורה דכהולכי מלחמה ע"מ כן נכנסים שיהיה כמה מהם נזוקים והרבה נחלשים מרוב זהירות ועבודה, כך הוגי התורה, כמה מהם נחלים ונתשים, אבל היוצא בשלום מן המלחמה מוצא שכרו משלם".

לדעת הנצי"ב השם "משנה תורה" שנתכנה בו חומש דברים, בא לו בגלל שבערבות מואב לימד משה לישראל עמלה של תורה שהוא פלפול התלמוד "וממנה יתד ופינה למוסרי אנשי המעלה, הן מי שזכה לתורה ועמלה, הן מי שברכו ה' להחזיקה בקיומה וכלכלה. וע"ז נקרא זה הספר 'משנה תורה' - לשון חרבה ולהשיב מלחמתה של תורה שער"ה"⁹.

מונח זה מצוי גם בלשון חז"ל באותה משמעות של פלפול ועמל התורה:

א. מגילה טו ע"ב: "...משיבי מלחמה - שנושאים ונותנים במלחמתה של תורה.

8. אחד מארבעים ושמונה קניינים בהם נקנית התורה הוא הפלפול: "והתורה נקנית בארבעים ושמונה דברים... בפלפול התלמידים" (אבות ו, ו).

9. כמו"כ ראה מס' כלה פ"ח; עירובין טז, ע"א; כתובות קג, ע"ב; בב"ת קמה, ע"ב; תמורה טז, ע"א.

9. עוד מקומות בפירושי הנצי"ב בהם מכנה עמלה של תורה - "מלחמתה של תורה": בר' מ"ה, טז; שמ' י"ג, טז; ט"ו, כז; כ"ג, כ"ג; במ' כ, כ"ג; ל"ו, יג; דב' כ"ט, יב.

שערה - אלו ת"ח שמשכימין ומעריבין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות".

ב. חגיגה יז, ע"א: "כי אתא רב דימי אמר שמונה עשרה קללות קילל ישעיה את ישראל. מאי יינהו? דכתיב: 'כי הנה ה' האדון צבאות מסיר מירושלים ומיהודה משען ומשענה...גבור ואיש מלחמה...' (יש' ג', א-ג). משען-אלו בעלי מקרא, משענה-אלו בעלי משנה... כל משען לחם - אלו בעלי תלמוד... גבור זה בעל שמועות, ואיש מלחמה - זה שיודע לישא וליתן במלחמתה של תורה..."¹⁰.

3. עיונה של תורה

מונח זה כמבטא לפול ועמל תורה אינו בנמצא בתלמודים ובמדרשים¹¹, אך הנצי"ב משתמש בו במקומות רבים בפירושו לתורה.

א. שמי' כ"ג, כב: "ועשית כל אשר אדבר..." ומשמעות 'ועשית' אין הכוונה כאן מעשה המצוה מה שיצוה לעשות דא"כ הכי מיבעי: 'ועשית' ככל אשר אדבר, אלא האי 'ועשית' מתפרש כמשי"כ בסי ויקרא ט', י ובסי דברים ל"ב, מו ובכ"מ דמשמעו עשיית הדברים ממש, היינו להעמידם על דיוקם ולדרוש בהם עד שיהיו ראויים להקרא דבר ד' והיא **עיון תורה**".

ב. וי' י"ח, כו: "ולא תעשו מכל התועבות האלה. ודייק המקרא ישמרתם אתם, שאין קדושת עיון תורה מועיל להציל מעבירה אלא לישראל ולא לאוה"ע".

ג. דב' א', ג - הרח"ד: "...שכל זמן שהיו ישראל בבית ראשון לא הרבו תלמידים ופלפולה של תורה ולהגדיל **תורת העיון**..."¹².

4. תורת משה

א. דב' א', ג-ה'רח"ד: "והנה כלשון זה המקרא אמר מלאכי, הנביא האחרון (מלי ג', כב): 'זכרו תורת משה עבדי אשר צויתי אותו

10. מקורות חז"ליים נוספים: סנהדרין מב, ע"א; צג, ע"ב; קיא, ע"ב; ירושלמי תענית כה, ע"א; ירושי קדושין מה, ע"ב; ירושי סנהי יב, ע"ב; וראה בבלי שבת סג, ע"א.

11. כן מצוי 'עיון תפילה'. ראה: שבת קכז, ע"א; ילקייש ברי' י"ח רמז פב; ילקייש וי' יט, רמז תרי"א.

12. מקורות נוספים בפירושי הנצי"ב: ברי' י"ח, יט; כיו, ה; מ"ה, טז; מ"ט, י; מ"ט, טז; שמי' י"ג, ט; כיו, ו; ל"א, יח; ל"ד, כז; ל"ז, יט; וי' ח', לה; י"ח, ה; כ"ה, יח; במי' כ"א, כ; דבי' ד', מא; ד', מו; ה', א; ו', כד; י"ד, כז; כ"ה, טז; כ"ה, יז; כ"ה, יח; כ"ח, טו; ל', ח; ל', יא; ל"ב, ב; ל"ב, ג; ל"ג, ב; ל"ג, ד; ל"ג, יא.

בחורב על כל ישראל חקים ומשפטים ריבוי דברים יש כאן,
ומה צ"ל 'אשר צויתי אותו בחורב על כל ישראל? אלא לא
בא להזהיר על גוף תורה שבכתב והקבלות שבע"פ, כי אם
על פלפולה של תורה..."

מלבד תורה שבכתב, למדו ישראל במדבר גם תורה שבע"פ. עד ערבות מואב
למדו אך ורק מסורות והלכות עפ"י מסירה וקבלה, אך לא עסקו בעמלה של
תורה, פלפולה ועיונה. דרך זו מתנה הייתה אך ורק למשה ולזרעו. רק בערבות
מואב מסר משה שיטת לימוד זו גם לשאר ישראל. זהו האמור בפסוקנו: "ככל
אשר צוה ה' אותו אליהם" - מה שמשה נצטווה לעצמו והעביר אליהם בערבות
מואב. וזהו האמור במלאכי "תורת משה".

ג. דב' כ"ז, טז - הרח"ד: "והנה בדה"ב כ"ה כתיב: ואת בניהם לא המיתי'
ככתוב בתורה בספר משה אשר צוה ה' לאמור לא יומתו
וגוי". והלשון משונה והכי מיבעי 'בספר תורת משה' אבל כבר
ביארנו לעיל א', ג וד' י"ד, ד: "תורת משה" לא מיקרי אלא
פילפולה של תורה...¹⁴

5. תושיה

שם זה לתורה שבע"פ בדרך העיון והפלפול הדורשת מאמצים, עמל והתשת
כוח הלומד, מצאנוהו בחז"ל. כך במס' כלה פרק ח': "מאי תושיה? תורה..."
ובסנהדרין כו, ע"ב: "... מפני שהיא מתשת כוחו של אדם"¹⁵. הנצי"ב סובר שיופיו
ותוארו של יוסף שלא נשחת במצרים היה בגלל שלא היה משקע עצמו בעמל
תורה, "שאם היה יוסף עמל בתורה שגם היא נקראת 'תושיה' - שמתשת כוחו
של אדם... היה נשחת תארו".

6. לקחי

א. דב' ל"ב, ב: "יערוף כמטר לקחי... והזהיר שלא ישפיעו כי אם לקחי.
רצונו עפ"י התורה והמצוות. ולקחי הוא עומק ההלכות ועיון
תורה שבא ביגיעה ועמל..."
ב. דב' ל"ג, ג: "כשעירים עלי דשא. חוזר ללימוד 'לקחי' שיהא כמטר
היורד בחזקה על דשא הגדולים ובשעת שטיפת הגשם המה
נכרעים אל האדמה ונראים כמתקלקלים. ומ"מ היא עיקר
גידולם. כך התורה בעמלה מתשת כח האדם. אבל זהו עיקר

1. כך גם בהע"ד כשמי ל"א, יח; דב' ד'; מ"א, מן; במי ל"א, ל; ל"ו, יג; דב' יז, ח; שמי כ"ז, כ;
במי ט"ו, לג; דב' ל"ג, ד.
14. ראה עוד: דב' ד', יד.
15. ראה רש"י לנזיר רז ע"ב.

גידולו ואין התורה מתקיימת אלא בזה האופן. ומשי"ה נקראת מלחמתה של תורה...".

עמל התורה נקרא, כאמור "לקחי" משום ש"מקח נעשה או בכסף או במחיר יגיעה וע"ז פירש דלא בכסף אלא במחיר יגיעה ומשי"ה נקראת לקחי". מול "לקחי" שזה עמלה של תורה, יש "אמרת" המביעה רכות, "דברים קלים בתורה המובנים גם להמון ושלא ביגיעה". כלפי "לקחי" נאמר - מטר וכלפי "אימרת" - טל.

7. מחוקק - שמות לעמלים בתורה

מכיוון שעמל תורה נעשה בעזרת מידות פרשניות שהתורה נדרשת בהם והם קרויים בלשון התורה "חקים", הרי שהעמל בתורה בדרך זו יכונה בשם "מחוקק", כדברי הנצי"ב לברי"מ ט"ז, י:

"ומחוקק" - אלו בני בניו של הלל שמלמדים תורה ברבים. הביאור ע"ז דמחוקק משמעו המחודש חידושים בתורה ומחוקק בעיונו".

ואין זה אמור רק לגבי שבט יהודה, אלא כל העמל בתורה הרי הוא בבחינת "מחוקק", בעיקר מורים המתחדדים בתלמידים היושבים לפניו ומלבינים סוגיה בדרך של פלפול¹⁶.

8. הזקנים

גם השם הנפוץ "זקן" או "זקנים" בא הרבה במקורות חז"ל במשמעות של "יושב בישיבה" וקונה חכמה בפלפולה של תורה¹⁷. הנצי"ב משתמש גם בשם זה כלפי העוסקים בעמלה של תורה, כמו:

- א. דב' י, יב:** "כי אם ליראה... ומזה נבוא לענין, דראוי לדעת שיש ארבע מדרגות בישראל... שהם: ראשים ומנהיגים בישראל; תלמידי חכמים הנקראים זקני ישראל; בעלי בתים עוסקים בפרנסתם; נשים ועבדים וקטנים...".
- ב. שמי"ב, כד:** "יושמרתם את הדבר הזה לחק לך והזהרו זקני ישראל שהם המשכילים שכל טוב לכל ישראל להבינם דעת בזה הדבר..."¹⁸

16. ראה הרח"ד לבמי"א, כ: "במחוקק - בעומק העיון שיגעו ומצאו".

17. ראה למשל: יומא כח, ע"ב על האבות ואליעזר עבד אברהם שהיו זקנים ויושבים בישיבה; קידושין לב, ע"ב וראה שם רש"י; וראה תוי"ט לאבות ה', כא, "פני יהושע" לקידושין לב, ע"ב.

18. ראה למשל העי"ד לשמי"ב, כב: "אבל ת"ח שהם זקנים" י; דבי ל"ב, ג, שמי"ב, כח.

9. בני לוי, הכהנים הלויים

לדעת הנצי"ב, הצירופים "בני לוי" או "הכהנים הלויים" אינם מביעים תמיד את השייך השבטי אלא משמשים כשמות נרדפים לתלמידי חכמים העמלים בתורה.

בהמשך להתמסרותם עוד במדבר לעבודות הקודש במשכן ולמשא כליו, כאשר נפטר אהרון בשנת הארבעים קיבלו על עצמם בני לוי להיות פרושים לגבוה ולעסוק בעמלה של תורה, כדברי הנצי"ב לדב' י, ת: "לעמוד לפני ה' לשרתו ולברך בשמו... ובעת ההיא שהיו שבט לוי במוסרה או ביטבתה, שמה קיבלו זה השבט ביחוד עול עמלה של תורה".

עם החלטת משה, בערבות מואב, להעביר את דרך הפלפול שניתנה לו ולזרעו גם לישראל, נתגייסו בני לוי להנחיל לישראל דרך זו ע"י "ריבוי תלמידים ללמדם דרך פילפולה של תורה", כך נהגו הלויים בתקופות משבר בולטות כמו בימי המלכים, יאשיהו וחזקיהו ובימי נחמיה הפחה.

קדושת הכהונה סייעה לכהנים יותר בעמל התורה "שיהא עוד במעלה יתירה". לפי"ז קובע הנצי"ב: "וראוי לדעת דמכאן והלאה, כתיב כמה פעמים 'הכהנים הלויים' ולא בא הכתוב לייחס הכהנים בשבט לוי, אלא הפי הכהנים שהמה ג"כ תלמידי חכמים המכונים בשם הלויים עפ"י מקרא זה, ומבואר לפנינו בכ"מ דכתיב הכהנים הלויים. והיינו דאיתא בירושלמי תענית פרק ד'... והכי נשנית בתו"כ במכילתא דמילואים תכ"ט, הרי דייקו מדכתיב הלויים דמייירי בתלמידי חכמים...".

בדברים תמציתיים וקולעים, כותב הנצי"ב ב"העמק דבר: לדב' ל"א, ט:

"בני לוי. דזה הלשון מורה דוקא תלמידי חכמים, דזה מיוחד לשבט לוי בכלל. ובשביל שהכהנים קדושתם מסייע הרבה לעמל תורה..."¹⁹

זכות זו של עמל תורה והפלפול נחלו שבט לוי ושבט יהודה מיהושע בן נון שראש שבטו אפרים נתברך ע"י יעקב: "וזרעו יהיה מלא הגויים" (בר' מ"ח, יט) וכפירוש הנצי"ב:

"וכל בעלי התלמוד, תלמידים של יהושע המה ומשי"ה רגילים לומר: 'אילו אמר יהושע בן נון בפומיה' וכו'. ודקדק יעקב אבינו לומר 'וזרעו', לא הוא שהם בני אפרים, דבאמת לא נשאר כח הנפלא של יהושע ראש אפרים ביד בניו ושבטו, אלא בידי שבטי בני לוי ויהודה. ואך המה האירו תבל בחכמת התורה שקיבלו איש מפי איש עד יהושע... ויבחר את שבט יהודה שהיו מוכשרים להעמיד מחוקקים, היינו ראשי ישיבות ולהרבות תורה בישראל".

19. וזו עוד העייד לדב' כ"א, ה; י"ח, א; הרח"ד לבמ' ח', ו; העייד לבמ' ל"א, ל; דב' ל"ג, י.

ג. פעלים המביעים עמל ועיון בתורה

הפועל "עשה", האמור לגבי "חקים" ומצוות והצירוף "שמע בקול ה'" מבטאים עיון עמוק וחידושי הלכות וכללים - מידות פרשניות בכל דור כדי להעמיק בהבנת התורה. "כמו שהוסיף תנא דבי ר' ישמעאל י"ג מידות, ומתחילה היה שבע מידות שהביא הלל הזקן... ואחר תנא דבי ר' ישמעאל נתווספו עוד כללים..."²⁰.

1. הפועל "עשה"

א. וי' כ"ה, יח: "ועשיתם את חקותי". בכל פסוקים שכדומה לזה כתיב: יושמרתם את חקותי ואת משפטי וגוי וכאן שינה הכתוב בלשונו לכוונה עמוקה... ופירוש שמירה ועשייה, הוא שמירה - מה שלמד כבר שלא ישכח, ועשייה - להוסיף עפ"י העיון חדשות. והנה לעשות חידושי תורה עפ"י הכללים שנשנו כבר אין צריך עיון יתירה כל כך כמו לעשות איזה כלל בדרשת התורה עפ"י הקבלות בהלכות שמכבר... והנה בשני יובל שעה מוכשרת להרבות בעיון תורה יותר מאיך שנים משייה הזהיר כאן הכתוב יועשיתם את חקותי - לעשות כללים עפ"י עומק העיון."

עשיית חוקים היא עיון מעמיק בתורה שבע"פ וגילוי הלכות חדשות וחוקים מידות פרשניות חדשות שאינן סותרות "הקבלות בהלכות שמכבר".

ב. וי' כ"ו, ג: "ואת מצותי תשמרו ועשיתם אותם. יש בזה שתי משמעות..."

א. מצוות, המה קבלות מתורה שבע"פ, ועשייה היינו חדשות בכל דור מה שנחקר עפ"י עיון תורה, שזה מיקרי עשייה, כמשי"כ לעיל י"ח, ה.
ב. מעשה המצוה כפשוטו."

ג. וי' י"ח, ה: "אשר יעשה אותם וגוי... אבל לפי האי דקאי על עסק התורה פי' יעשה - יחדש הלכה ע"י עומק עיונו לפי כללי

20. ראה תוספתא לסנהדרין סוף פרק ז' וכן אבוד"י, נוסחא א', פרק ל"ז, מהדורת שטר וינא; תרמ"ז, עמ' 110. ראש ספרא ומדרש הגדול בראש חומש ויקרא. וברייתא דלי"ב מידות שיצאה במהדורות שונות, ראה ספרי: מידות וכלים בפרשנות המקרא, רחובות תשנ"ו, עמ' 10-9.

התורה די"ג מידות והוויות התלמוד... וזה מיקרי עשייה
 כלשון הגמרא שבת דף י"א...²¹

2. הצירוף "שמע בקול..."

הנצי"ב מבחין בין הצירוף "שמע בקול" ל"שמע לקול". "שמע לקול"
 משמעו שיעשה כדבר האחר ואילו "שמע בקול" פירושו שידקדק ויתבונן בדברי
 זולתו.²² צירוף זה כאשר הוא בא בהקשר לשמיעה בקול ה', כוונתו לעיון בתורה,
 לפלפל בה ולעמול בה.

א. דב' י"ג, יט: "כי תשמע בקול' וגו'. לא ביארו הראשונים ז"ל מה הוסיף
 המקרא הזה והרי מיירי בהכי שעושין רצון ה'! אלא פי' כי
 תשמע בקול' היינו עסק התלמוד והבנה בקול ה' בדיוק כמו
 שביארנו כמה פעמים...".

ב. דב' ל', ב: "ושמעת בקולו". אי אפשר לפרש הכוונה לעשות כדבר ה',
 דא"כ היאך יתפרש להלן מקרא ה': ואתה תשוב ושמעת
 בקול ה' ועשית את כל מצוותיו. הרי כבר בהיותם בגולה
 שמעו לשמור כל המצוות! וגם למאי פירש שם הכתוב
 ועשית את כל מצוותיו, הרי היינו: ושמעת בקול ה', כמו
 בזה הכתוב ושמעת בקולו! ...אלא מכאן בנין אב דכל
 מקום דכתיב שמיעה בקול, הכוונה לדקדק בדבריו... ללמוד
 בדיוק התלמוד ובפלפול המביא להוראה.²³

ד. סמלים ודימויים לעמלה של תורה ולעמלים בה

בלימוד התורה אנו מבחינים בין תורה שבכתב לתורה שבע"פ.²⁴ התורה
 שבע"פ אף היא מורכבת משני חלקים, מסורות וקבלות שנאמרו מפורשות בסיני
 למשה והלכות שנלמדו והוסקו עפ"י אלה המסורות. בשתי שיטות לימוד הוסקו
 ונלמדו ההלכות החדשות:

21. ראה לעיל הע"ד לשמי' כ"ג, ב: "ועשית כל אשר אדבר" כך פירש הנצי"ב את הפועל "עשה"
 האמור לגבי חקים ומצוות גם במקומות הבאים: וי' י"ח, ה; כ', ה; י"ט, לז; כ"ב, לא; דב' ז', יב.

22. וראה הע"ד: כ"ב, יח; כ"ג, ה; דב' ל', ב; שמי' ד', א; ה', ב; ט"ו, כב; י"ט, ה; דב' כ"א, יח;
 כ"ז, יד; כ"ח, א; ל', ח; ל', י.

23. גם ביחס לאדם אחר, הצירוף "שמע בקול" משמעו: התבוננות ודיוק בדברי המדבר, ראה
 ע"ד לברי' כ"ז, ה: "ועתה בני שמע בקוליי וכן ברי' כ"א, יב.

24. מונחים חז"ליים אלה מצויים בספרות חז"ל. כך למשל: שמו"ר מ"ז, ג; במד"ר י"ג, טו; י"ד,
 ט; שיהש"ר א', כא, תנחומא: נ"ח, ג; עקב י', ראה יד; פסידרי"כ פיסקה ט"ו, ה, פרד"א פרק
 ל"ז ועוד... וראה הע"ד לברי' כ"ג, ה.

א. בדרך ההיסק הלוגי, "דימוי מילתא למילתא".
ב. בדרך הפלפול והעיון באמצעות כלים ומידות פרשניות שבהם נחקקה התורה. נציין כמה מדברי הנצי"ב בענין זה:

במ' ט"ו, כג: "את כל אשר צוה ה' אליכם ביד משה. היינו תורה שבע"פ שלא היה דיבור מפורש אלא בצווי, וכדאיתא בברכות דף ה: "ואתנה לך את לחות האבן והתורה והמצוה, המצוה - זו משנה. וכתוב כל אשר צוה, דבזה גם כן נכלל שני אופני תורה שבע"פ: חדא - הלכות המקובלות מהקב"ה, שנית - מה שהעלה משה בעמלו עפ"י י"ג מדות ופלפול הלכה, והיינו לשון "ביד משה", דמפרש בגמרא כריתות דף יג, ע"ב: זו גמרא. ופירוש בכח משה ועמלו ומכ"מ הוא בסייעתא דשמיא"²⁵.

לתורה שבכתב, להלכות ומסורות שנמסרו למשה באוהל מועד, משה שמען מפי הגבורה ומסרן לישראל. מסירה כזו באה בתורה בלשון: "דבר אל" כאשר הצד השומע הנו פסיבי, שומע, קולט ומעביר, אך כאשר מדובר בתושבע"פ במוכן אקטיבי כאשר משה אינו רק בבחינת מאזין אלא גם מדבר וחוקר. מילת היחס היא "את" - "דבר את", כדברי הנצי"ב **לשמ' כ"ה, כב:**

"ודברתי אתך... שהיו שני אופני דברות. פרשה מתורה שבכתב, בזה כתיב בכ"מ 'אלקי או 'אליו, דבזה לא דבר משה מאומה, אלא האזין והקשיב דבר ה' אליו. ועוד היה דיבור בתורה שבע"פ, בזה כתיב 'אתי' שמשא היה גייכ מדבר וחוקר...".

שתי אסכולות אלו יוצגו ע"י אהרון ומשה. אהרון בדרך דימוי מילתא למילתא ומשה בדרך הפלפול ועמל התורה²⁶. לאחר מותו של אהרון התרחבה שיטת הפלפול. ומשה, בטוב עינו, מסר שיטתו לכלל ישראל כאשר בני לוי שימשו כתלמידי חכמים המסייעים בהוראה להנחיל את שיטת משה לכולם²⁷. לחלקי תורה אלו ולדרכי הלימוד שלה מוצא הנצי"ב סמלים ודימויים: **בבלי המשכן, בלוחות הראשונים והשניים, במצות תפילין, במצות מתן דמים על המשקוף ועל שתי המזוזות בקורבן פסח מצרים** ובעוד דימויים, כמו שמים וארץ, טל ומטר ובאפיוני חז"ל את האבות בדימויים: הר, שדה ובית. נתייחס לכמה מהסמלים הללו:

25. וראה עוד: העייד לוי ט"ז, טז: השוכן אתם בתוך טומאותם.

26. ראה העייד לדבי י', ו.

27. ראה לעיל: "בני לוי, הכהנים הליי" כשמות נרדפים לתלמידי חכמים העמלים בתורה.

1. סמלים מתחום כלי המשכן והעבודה בו

הארון, המנורה, השולחן ומזבח הקטורת

לדעת הנצי"ב:

"כוח התורה שבארון היה לתורה שבכתב או לתורה שבע"פ להורות הלכה למעשה בסברא ודימוי מילתא למילתא... אבל לא לכוח חידוש הלכה הבא מתוך הפלפול והכרח. ולזה הפרט היה אור המנורה שבהיכל מסייע. והקטורת בא להזכיר כוח גמ"ח שנדרש להחזקת כח הפלפול... וגם השולחן בא לשפץ פרנסה בשביל החזקת לומדי תורה..." (העי"ד לוי ט"ז, טז).

ובכן, תכלית הכלים הנמצאים בקודש הקודשים ובהיכל באו להגביר חילים לאורייתא אצל הלומדים: התורה שבארון - לחזק תורה שבכתב ותושבע"פ הנלמדת בדרך הלוגית, דימוי מילתא למילתא.

תורה זו בסיסה ומקורה בקודש הקודשים. היא התשתית, אך היא זקוקה לרמת לימוד ע"ד העמל, הפלפול, מלחמתה של תורה והעיון המעמיק. תכלית אור המנורה היה להגביר דרך זו; אך תנאי מוקדם לעסוק בפלפול התלמוד הוא הסרת דאגת הפרנסה, בין השאר ע"י תמיכה של חסד. סמלי החסד הללו מצויים בקירבת מקום למנורה, והם השולחן ומזבח הקטורת²⁸, הקטורת המעשירה²⁹ והשולחן הממוקם בצפון ההיכל אשר משם זהב יאתה וכך הלומד הוויות אביי ורבא מושפע מאור המנורה הממוקמת בדרום מקום החכמה כדברי התלמוד: "אמר ר' יצחק: הרוצה שיחכים ידרים ושיעשיר יצפין! וסימנך: שולחן בצפון ומנורה בדרום"³⁰ (בבלי בב"ת כה, ע"ב).

גם הכפתורים והפרחים שבמנורה מרמזים "לחידושי תורה שיש בהם שכל טוב לעושיהם ומשום הכי אמר (ר' טרפון) למי שחידש דבר טוב שהוא כפתור ופרח שעל המנורה"³¹.

ששה קני מנורה עם הנר האמצעי מרמזים לשבע החכמות החיצוניות "שהתורה צריכה להן להתפרש בכל פרטי שיעורין וכדומה המגיע לביאור התורה"³². גביעי המנורה מורים על השקאה, שהתורה משקה בחכמות ומפרה

28. ראה פירוט בהעי"ד לשמי לא: "מזבח מקטר קטורת".

29. ראה: יומא כז, ע"א: "מעולם לא שנה אדם בה. מ"ט א"ר חנינא מפני שמעשרת". ההסבר לכך, ראה העי"ד לברי כ"ז, כז; במי כ"ד, ו; דבי ל"ג, יא: "דגמילות חסדים נמשל לריח טוב של בשמים".

30. על סמלים אלה בכלי המשכן, כותב הנצי"ב בעוד מקומות: העי"ד לשמי כ"ז, לה; ל"ה, כט; במי ח', ב; ברי"ר, פרשת מקץ, פרשה צ"א, ט; ילק"ש בראשית, רמז קמט.

31. העי"ד לשמי ל"ז, יט.

32. ראה העי"ד לשמי ל"ז, יט וראה מאמרי: "השקפת הנצי"ב מוולוז'ין על לימוד החכמות החיצוניות ולימודי חול", בתוך: מורשתנו, טו, קיץ תשס"ב, עמ' 89-114.

אותן כפי שהיא מובהרת יותר בהסתייעות בחכמות החיצוניות. הגביעים המשוקדים מלמדים על הצורך בשקידה בתורה ובחכמות לשם התורה³³. צויין לעיל שהתורה בארון הברית מגבירה את לימודי התורה שבכתב ותושב"ע על דרך דימוי מילתא למילתא, אך הארון עצמו הקרוי "ארון ברית ה'" אותו נשאו הלויים, מרמז לנשיאת "התורה והגנוז בה ברמיזותיה ודקדוקיה, וזה מכונה בשם ארון ברית ה', באשר היא מאירה את הדרך לישראל, כמו ארון הקודש במדבר". (העי"ד לדבי י, ת).

הרמיזות והדקדוקים המוזכרים הם התלמוד, הוויית דאביי ורבא, ועמלי התורה נקראים "נושאי ארון ברית ה'" (הרח"ד לבמי ח', ו). מדיוק לשון הכתוב בשמות מ', כ, מדויק הנצי"ב ב"הרחב דבר", שבעת הכנסת הארון והכפורת עם הכרובים לקודש הקודשים, הכפורת לא הייתה מונחת בהתאמה, "אלא באופן שהיה אורך הכפורת על רוחב הארון... באופן שנדרש לתמיכה מן הצד". צורה זו מרמזת ל"פלפולה של תורה שאי אפשר להיות מבלי חסד של מקיימי תורה, כמו שהיה הכפורת מונח שלא כדרך הנחה ונצרך לתמיכה ביד שלא ישמט מן הארון מלמעלה". ארון הברית היה מעץ: "ועשית לך ארון עץ" (דבי י, א) ולא מזהב או חומר יקר אחר וזאת כדי "ללמד שדבר זה (עמלה של תורה) נדרש עוד לחיי צער, כדתנן: "זהו דרכה של תורה" (העי"ד לדבי י, א)³⁴.

2. הלוחות הראשונים והשניים

הנצי"ב עורך השוואה בין הלוחות הראשונים לשניים. בשניהם נכתבו עשרת הדברות וגופי כל התורה, שמותיו של הקב"ה בהם נבראו שמים וארץ³⁵. אלא שאת הראשונים לא משה פיסלם ולא נכתבו על ידו, אלא קיבלם מן המוכן. דבר זה מרמז על תכליתם - שאין לימוד התורה טעונה עמל תורה ואפי' לא משה רבנו³⁶, אלא תורה שבכתב והלכות ומסורות שלימד ה' למשה נצטווה משה למסור לישראל³⁷.

לעומת הראשונים, הלוחות השניים נפסלו ע"י משה ואף השתתף בכתיבתם³⁸. טרם קבלת הלוחות השניים משה נתענה ארבעים יום. כל זה בא לרמז על תכליתם - עיון וחקר, עמל ופלפול בתורה ולא רק מסירה וקבלה ודימוי מילתא למילתא. אמנם שיטת הפלפול ניתנה בתחילה במתנה למשה ולזרעו בלבד, אך בטוב עין של משה הנחיל שיטה זו לישראל בערבות מואב.

33. העי"ד לשמי ל"ז, יט.

34. על סמליותו של הארון, ראה עוד העי"ד לדבי י, ת; ל"א, ט; ל"ג, י.

35. העי"ד לשמי כ"ד, יב ושמי ל"ד, כז.

36. העי"ד לשמי כ"ד, יב.

37. העי"ד לשמי ל"ד, א.

38. שם, כז.

לפי זה, מצדיק הנצי"ב את דברי רב סעדיה גאון המובאים בפירוש ראב"ע לשם' ל"ד, א: "לוחות שניות מכובדים מן הראשונים". וזהו פירוש דברי הגמרא: "אשר שברת. אמר לו הקב"ה למשה: יישר כוחך ששברת"³⁹ שבירת הלוחות הראשונים גרמה למתן הלוחות השניים שחשיבותם בתכליתם - לימוד תורה ע"ד הפלפול שזהו מלחמתה של תורה.

3. תפילין של יד ושל ראש

העיון בתורה בדרך הפלפול והעמל אינו נחלת כלל האומה, "אלא ביחידים הראויים לעמל התורה" (הע"ד לשם' י"ג, טז). בזכות עמלם מוגנים הם ממרעין בישין כי הרי זו מלחמתה של תורה. ומהי ההגנה על כלל האומה? על כך כותב הנצי"ב:

"כשבא לקיום כלל האומה נתן מצות תפלין שהוא מעין זכות עמל התורה. ובאו שתי מצוות תפלין, של יד ושל ראש, כמו תורה שבכתב ותושבע"פ. תורה שבכתב כולה שמותיו של הקב"ה והזוכה לעמוד עליהם מתקיים בו: 'וראו כל עמי הארץ כי שם ד' נקרא עליך', כך הנושא תפלין של ראש נאמר בו: 'וראו כל עמי הארץ וגו'⁴⁰... וכמו תושבע"פ שבחה הוא שיהא חמוקי ירכיך בסתר⁴¹, כך תפלין של יד מכוסה... ובאר הכתוב שהתפלין יש להם כח התורה במקצת גם לענן מלחמה והגנה שבא ע"י שני כחות התורה, שבכתב ושבע"פ..."⁴²

בהמשך דבריו, משווה הנצי"ב את התפלין של יד לסייף ותפלין של ראש לנרתיק המשמש לקישוט לחרב וזהו "לטוטפות בין עיניך" במובן של "תכשיט המורה על חשיבות הנושאו". עפ"י יוצא שחשיבות הנרתיק רק כשיש בו סייף:

"כך תכלית תורה שבכתב אינו אלא בזמן שמאמינים בתורה שבע"פ. משא"כ תכלית תורה שבע"פ, אפילו אינו מביט בתורה שבכתב, מועיל הרבה למלחמתן של ישראל, אלא שאינו לתפארת" זו גם הסיבה לדעתו, מדוע ציוותה התורה להקדים תפלין של יד לשל ראש "ללמדן דעת דאי אפשר לתורה שבכתב בלי תורה שבע"פ כלל".

39. בבית יד, ע"ב; שם פז, ע"א; יבמות סב, ע"א; מנחות צט, ע"ב.

40. ברכות נו.

41. מועד קטן טז.

42. הע"ד לשם' י"ג, טז: "והיה לאות על ידכה... כי בחוזה יד" וראה גם הע"ד לשם' י"ג, ט: "למען תהיה" וגו'.

כך מבאר הנצי"ב את דברי ר' אלעזר בתלמוד: "מנעו בניכם מן ההגיון"⁴³.

"מנעו בניכם שלא הגיעו עוד ללמוד התלמוד ועומדים בלימוד מקרא, מן ההגיון, שהוא העיון, שלא יעינו עוד בלימודם שהוא מקרא, באשר לא עמדו עוד על עיון התלמוד לכוון אל האמת" (הרח"ד לדב' ל"ב, ב).

כלומר הקדמת לימוד תושבע"פ לפני העיון בתורה שבכתב, במקרא⁴⁴.

ה. ההיסטוריה של עמל תורה - אנשים ותקופות

1. אברהם אבינו ראשון לעמלי תורה

לדעת הנצי"ב, הראשון בעולם שעסק בעמל ובמלחמתה של תורה היה אברהם אבינו. בכך הוא מאופיין במיוחד ביחס ליצחק וליעקב. בזכות עמל התורה ומלחמתה של תורה, זכה גם להגנה ולהצלחות בולטות בתחום המלחמות, הן מפני אויביו והן בכל תחום הדורש הגנה. אין זה אומר שהאבות האחרים לא עסקו בעמל תורה, אלא שאברהם בלט והתאפיין בכך, כמו שיצחק בלט בעבודה (קרבנות ותפילה) ויעקב בלט במיוחד ברדיפה אחר השלום וגמ"ח הקרויים, אליבא דהנצי"ב "עין יעקב".

דברים מעין אלה כתב הנצי"ב בכמה מקומות, לדוגמה:

בר' י"ב, יז: "ויגוע ה' את פרעה נגעים גדולים ואת ביתו על דבר שרי אשת אברם".

הע"ד: "אשת אברם" הוא מיותר, וכי בשביל שרה וזכותה לא היה כדאי לעשות לה נס? אכן אומר לך כלל תבין אותו בכל פרשיות הבאות בספר הישר של אברהם, יצחק ויעקב, שבא ללמדנו כוח של שלשה עמודי ההשגחה הפרטית: תורה ועבודה וגמ"ח. וכל אחד מהם הוא סגולה להשגחה בפרט אחד, היינו: תורה נקראת חרב...⁴⁵ למדנו שתורה באה להיות כלי מלחמת תנופה או מלחמת יצה"ר או מלחמת חולאים ומוסרים...⁴⁶ **עבודה** מביאה פרנסה לעולם⁴⁷ **גמ"ח** נוצר שלום... מעתה יש לנו לדעת עוד דאע"ג שהאבות שלשתם עסקו בשלשה עמודי ההשגחה אלו, מכ"מ כל אחד מהם הצטיין בעמוד אחד

43. ברכות כח.

44. דימויים נוספים: משקוף שעל שתי המזוזות, ראה הע"ד לשמ"י י"ב, כב; שמים, מטר ושעירים - הע"ד לדב' ל"ב, ג; הר - הברי' י"ב, יז.

45. ראה בבלי שבת סג, ע"א.

46. ראה הע"ד לברי' כ"ו, ה.

47. ראה הע"ד לברי' ב', ה.

היינו: אברהם - בתורה, שהוא הראשון שהחל להיות עמל בשקידת

התורה⁴⁸.

מבין שלושת העמודים הללו, יתרון יש לעמל תורה כאשר העבודה וגמ"ח הינם תומכים למעיינים והעמלים בתורה. סמל לכך, מוצא הנצי"ב במצות נתינת דם על המשקוף ועל שתי המזוזות בפסח מצרים, כדבריו לשמי י"ב, כב:

"והגעתם אל המשקוף ואל שתי המזוזות... ואיתא ברבה שמות פ"א דמשקוף הוא נגד אברהם ושתי המזוזות נגד יצחק ויעקב. וכבר ביארנו בס' בראשית כמה פעמים **דיסוד התורה החל מאברהם** ועבודה מיצחק וגמ"ח ואהבת השלום - מיעקב... וכבר היו במצרים בעלי תורה שידעו איש מפי איש עד אברהם אבינו מקור התורה... והזקנים המה חכמי הדור בתורה המה המשקוף, ובעלי העבודה ובעלי גמ"ח המה המזוזות. והסבר המשל, כי כמו המשקוף למעלה מן המזוזות ומעמידם שלא יפלו בהמשך איזה שעה, והמזוזות המה עושים את המשקוף, כי בלא מזוזות א"א להיות משקוף כרגע, כך עסק התורה למעלה מעסק עבודה וגמ"ח והיא המעמידם שלא יפלו בהמשך הזמן, כי עבודה בלי תורה אין לה תקומה - יולא עם הארץ חסיד' וכן גמ"ח - רק אם דרך התורה מוליכתו אזי היא תעלהו באורח חיים למעלה...".

בגלל האיפיון המיוחד לכל אחד משלושת האבות, צויין במקרא לפני אזכור כל שם משמות האבות "אלהי", כמו: "אלהי אברהם, אלהי יצחק ואלהי יעקב" ולא כתוב: "אלהי אברהם יצחק ויעקב"⁴⁹.

חז"ל ביטאו את יחודיותם של שלושת האבות ואמרו במס' פסחים דף פח שאברהם אבינו קרא להר הבית "הר", ויצחק קראו "שדה" ויעקב קראו "בית". "הר" כנקודה טופוגרפית גבוהה המסוגלת לשליטה באזור ולנצחון על האויב - זוהי מלחמתה של תורה שנצטיין בה אברהם אבינו, יצחק שאופיין בעבודה קראו "שדה" ביטוי לשפע של פרנסה, ואילו יעקב איש החסד, גמ"ח והשלום כינה את הר הבית "בית" "שהוא הגורם לשלום לנדרים בו יחד"⁵⁰.

שלושת האבות, כאמור, עסקו בעמלה של תורה כשאברהם במיוחד בלט בכך, אך חז"ל ראו לציין שיוסף לא עמל במלחמתה ועיונה של תורה. את זאת למדו מהפסוק בברי' מ"א, נא: "כי נשני אלקים את כל עמלי" ודרשו בביר פרשה ע"ט שיוסף שכח את תלמודו. והנצי"ב מוסיף "שיוסף הצדיק לא היה שוקד בתורה כל כך" (הרח"ד לברי' מ"א, נא). זהו ההסבר להתמדת יפי תוארו ומראהו של יוסף - "ויהי יוסף יפה תואר ויפה מראה" (ברי' ל"ט, ו), כדברי הנצי"ב:

48. ראה העי"ד והרח"ד לברי' כ"ו, ה: "וישמור משמרתו". וכן בבלי ע"ז, ח, ע"א.

49. ראה העי"ד לשמי ג', ו.

50. העי"ד לברי' י"ב, יז. וראה הרח"ד לברי' כ"ח, יט והרח"ד לשמי מ', כ. העי"ד לברי' י"ח, יט.

"שאם היה יוסף עמל בתורה שגם היא נקראת 'תושיה' שמתשת כוח של אדם... אבל באמת זה היה מחסור ביוסף הצדיק שלא היה משקע עצמו בעמל תורה, וכמו שאמר בעצמו: 'כי נשני אלקים את כל עמלי ודרשו ברבה פי וישלח: זו עמל תורה ששכח תלמודו שלמד בבית אביו...".

אך ראוי לציין שלעת זקנתו, "יוסף חיבב מאוד את בעלי התורה והשתדל להתחתן אתם".

את זאת הסיק הנצי"ב מההבחנה הלשונית בברי' נ', כג בין בני השלשים של אפרים כלם, ואילו לגבי מנשה בכורו חיבב רק בני השלשים שיצאו ממכיר בכור מנשה (יהו' י"ז, א). כל נכדיו מאפרים היו בני תורה ואילו נכדי מנשה רק אלו שנולדו מבתו של מכיר שנישאה לחצרון משבט יהודה ה"מחוקק" והם בני תורה נתחבבו עליו. (הרח"ד לברי' נ', כג).

2. משה רבנו זכה במתנה של עיון ופולחן בתורה

צויין לעיל במשל "המשקוף ושתי המזוזות" בפסח מצרים, שהמשקוף מסמל את זקני ישראל במצרים "שידעו איש מפי איש עד אברהם אבינו מקור התורה". מתן הלוחות הראשונים בסיני כוחם היה בתורה שבכתב ובתורה שבע"פ על צד המסורות והקבלות שנצטווה משה להעביר לישראל. רק עם מתן הלוחות השניים, כאמור לעיל, ניתנה התורה למשה ולזרעו לעסוק בעמלה ע"ד הפלפול והחידוש בעזרת המידות שהתורה נדרשת בהם. דרך זו כאמור לעיל, לא פשטה בישראל אלא בשנת הארבעים בהיותם בערבות מואב. רק אז הנחילה משה לישראל בהסתייעו בשבט לוי ובתלמידי חכמים שלמדו תחילה את דרך העיון התלמודי.

זוהי כוונת הפסוק בדבי' ד', מד: "וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל" וכן בדבי' ל"ג, ד: "תורה צוה לנו משה" וכדברי הנצי"ב:

"במה נעשה כל זה שישראל חביבים הם? עיי' תורה צוה לנו משה; היינו חלק פלפולה של תורה שניתנה מתחילה למשה, כמו שנתבאר בראש הספר שבערבות מואב נתנה לישראל" ⁵¹.

51. כך כתב הנצי"ב גם לשמי ל"א, יח; ל"ד, כז; דבי' ד': מ"א, מו; במי ל"ו, יג; ל"א, לו; דבי' י"ח; י"ג, שמי כ"ז, כ; במי ט"ו, לג; דבי' ד', מד; במי כ"א, כ.

3. עמל תורה בימי יהושע והשופטים

יהושע, תלמידו של משה המשיך בדרך הפלפול עד ש"כל בעלי התלמוד, תלמידים של יהושע המה" (הע"ד לברי מ"ח, יט). תלמידים אלו היו משבט לוי ומשבט יהודה.

"והמה האירו תבל בחכמת התורה שקיבלו איש מפי איש עד יהושע (שם).

בימי השופטים, המחוקקים הם עמלי התורה היו משבט יהודה גם "בעת שראש שופטי הדור היה משבט אחר... ואפילו בימי דבורה וברק שהיה אז מעוז התורה בשבטי זבולון ונפתלי⁵²... מ"מ ראשי ישיבות היו מיהודה... עיקר התורה בימי השופטים היה תמיד בבית לחם יהודה עד אשר נבנה ונתכונן שערי ירושלים להיות שערים המצויינים בהלכה⁵³. מחלון וכליון מתקופת שפוט השופטים, שהיו גדולי ישראל וראשי ישיבות בבית לחם, לא היו עמלים בתורה כל צרכן ומשי"ה לא גיירו את ערפה ורות עד שבא בועז והנהיג את ישראל⁵⁴.

4. עמל תורה בימי בית ראשון

עם העברת המרכז הרוחני והמדיני לירושלים בימי דוד, בלטה בשעריה המצויינים בתורה, כפי שלמדו חז"ל: "אוהב ה' שערים המצויינים בהלכה"⁵⁵. בבית ראשון, בתקופת שלום, עמל התורה התמקד בעיקר אצל הכהנים הלויים, הם שרי האומה בקיום כוח היהדות. המון העם לא עסק בפלפול ובמלחמתה של תורה⁵⁶, רק בתקופות משבר לאומי, כאשר נשקף איום של חורבן וגלות על האומה, נרתמו חכמי התורה להרבות תלמידים, לשנן חרבה של תורה ואחרים תמכו בעמלי התורה.

כך היה למשל בתקופת המלך יאשיהו שדרש מהלויים, הם חכמי הפלפול:

"שלא יתנהגו עוד כמו עד כה שהיו פרושים ומובדלים מבני אדם ומשוקעים באלקות... אבל לא כן עתה שהוא שעת המלחמה ללמדם (לישראל) מלחמתה של תורה בריבוי תלמידים...⁵⁷ גם בימי מצור סנחריב, המריץ הנביא ישעיהו את ישראל על מלחמתה של תורה. דרש

52. עד לימי דוד, בני יששכר לא התגייסו לצבא ישראל כי עסקו בעמל תורה ראה הע"ד לברי מ"ט, יד-טו.

53. ראה הרח"ד לברי מ"ט.

54. הרח"ד מ"ט, י ושם מבאר הנצי"ב את הנבואה ממיכה ה', א-ג על תקופה זו.

55. ברכות ה', ע"א על הפסוק בתהלים פ"ז, ב. וכפי שכתב הנצי"ב בהע"ד לברי מ"ט, י.

56. ראה גם הע"ד לדבי א', ג.

57. הרח"ד לשמי י"ג, טז.

מהכיתות המיימיניות והמשמאילות לזנוח דרכן ולהצטרף לכת עמלי התורה, כפי שאכן היכן היה "וחובל עולו של סנחריב מפני שמן התורה שהיה בימיהם"⁵⁸.

5. עמל תורה בגלות בבל

לדעת הנצי"ב, הייתה אזלת יד גדולה בגלות בבל בתחום לימוד התורה בכלל, ובפרט בלימוד עמלה של תורה. בתקופה זו.

"הלך הכוח להחזיק צורת היהדות, שהרי נשכח בשבעים שנה אלו מהמון עם ישראל אפיו המבואר בתורה שבכתב, כמבואר בסי' עזרא ונחמיה. ולולי שנגאלו ונכנסו לא"י ואנשי כנסת הגדולה הגדילו תורה בישראל, לא נשאר ח"ו שורש מעיקר דת יהודית"⁵⁹.

6. עמל תורה בתקופת שיבת ציון

מלאכי, אחרון הנביאים ואחד מנביאי שיבת ציון, בראותו שהעם נזקק להגנה רבה, דרש: "זכרו תורת משה עבדי אשר צויתי אותו בחורב על כל ישראל חקים ומשפטים", כשהכוונה היא להגדיל תורה ולהאדירה, ואנשי כנסת הגדולה דרשו להעמיד תלמידים הרבה ולעסוק בפלפול התלמוד ובהשחזת חרבה של תורה, "וזה עמד להם בכל משך בית שני"⁶⁰, כך היה למשל בימי החשמונאים "שנתחזק כח המנורה" המסמלת עמלה של תורה (העי"ד לשמי לייט, לו). אם בימי משבר, בשבת ישראל על אדמתו, נזקקו למלחמתה של תורה כדי להגן על "עין האומה"⁶¹, ק"ו הוא בימי גלות ונכר שרק כח התלמוד העיון והפלפול הם המחזיקים ומגנים על קיום האומה, כפי שצפה יאשיהו במצאו את ספר התורה וראת:

"שידעך אור הארון... וישראל יגלה מעל אדמתו ואין אור תורה זורח בחו"ל שיהא הסברא סגי לכוין את ההלכה מדעת עצמו... אלא עבודת ד' תהיה יחד עם עמו ישראל, היינו בריבוי תלמידים להבין דרכי ההלכה... כולם גבורים במלחמתה של תורה"⁶².

כך גם הזהירו הנביאים האחרונים, נביאי שיבת ציון שהזהירו על דרך

58. הרח"ד שם, עפ"י ישי' יז, כז וכפי שדרשו חז"ל בבבלי סנהדרין צד, ע"ב; שיהשייר פ"א, ב.

59. ראה העי"ד לדבי לייב, לו.

60. הרח"ד לשמי י"ג, טז.

61. ראה: העי"ד לשמי י"ג, טז; דבי לייב, כח.

62. הרח"ד לדבי א', ג.

החקירה וחידושי הלכה ע"י חוקים ומשפטים וקבעו "שעיקר תכלית שיבת ציון אז, היה אך הכנה לגלות הארוך אשר יהיה"⁶³.

7. תנאי חייהם של העמלים בתורה

תלמיד החובש את ספסל בית המדרש כדי לזכות בעמל התורה, לפלפול ולעיון, תנאי חייו אינם קלים ומשופרים: חי הוא לא בהיכלות ולא במקומות מהודרים, מסתפק במזון הכרחי כדי שיתאפשר לו לעמול בתורה, ראשו כפוף ורכון על עמלה של תורה עד עת בוא דברו. כאשר הוא זוכה למלא כרסו בש"ס ופוסקים הוא מתעלה וזוכה לעושר וכבוד.

בין כך ובין כך, הן בתקופה שהמית עצמו באהלה של תורה והן לאחר שהגיע להוראה נדרשות ממנו התנהגויות תרומיות ביחס לשאר הדיוטות.

8. תקופת הלימוד

בר' מ"ט, יד: "יששכר חמור גרם רובץ בין המשפתיים". בני יששכר אופיינו בעיסוק בתורה ועד ימי דוד ישבו באהלה של תורה ולא התגייסו לצבא ישראל. דומים הם "כעצמות חמור שאינו מסוגל להיות זרין כסוס שוטף במלחמה". עסקו בעמל התורה, "בין המשפתיים - מקום שאינו נקי ומהודר כל כך שיהא מוכשר לעוסקי בהליכות עולם"⁶⁴. אמנם בהמצאו בין הבריות אסור לו להראות בזוי, "אבל בית תלמודו אינו כן".

סמל לתקופת יסודין זו, מוצא הנצי"ב במתן הלוחות השניים, כאשר משה נתבקש: "פסל לך שני לוחות אבנים כראשונים... ועשית לך ארון עץ" (דבי י, א). הלוחות השניים המסמלים את עמלה של תורה, כפי שראינו לעיל⁶⁵, עד שבצלאל יכין את הארון המצופה זהב, יושמו בארון עץ דווקא.

"ללמד שדבר זה נדרש עוד לחיי צער, כדתנן: זהו דרכה של תורה. ומשי"ה צוה הקב"ה לעשות דוקא ארון עץ. וכל זה הודיע משה לישראל כאן כדי ללמדם דרך עמל תורה.

כי יש לתלמיד חכם שנמשל לארון הקודש, כמו שיבואר בסמוך, לסבול הרבה חיי צער ועוני עד בוא דבר ד' להגביה קרנו" (דבי י, ה).

סמל נוסף לחיי צער ויסודין של העמל בתורה נמצאה בשם המקום "מוסרה", שם מת אהרון (דבי י, ו) ומאז החלו בני לוי ללמד את ישראל בערבות מואב את עמלה של תורה. שם זה, לדעת הנצי"ב, מסמל את חיי היסורים שבכך.

63. שם, שם.

64. בהסתמך על דברי רב הונא במס' עירובין נד, ע"א: "אם אדם משים עצמו כחיה זו שדורסת ואוכלת, ואיכא דאמרי: שמסרחת ואוכלת, תלמודו מתקיים בידו".

65. בפרק דייסעין 2-3.

כפי שנדרש הפסוק בתהלים צ"ד, יב: "אשרי הגבר אשר תיסרנו יה ומתורתך תלמדנו"⁶⁶, ולא כפי שנהגו תלמידי החכמים בדורו של ישעיהו הנביא שביקשו תענוגי עולם הזה.⁶⁷ העמל בתורה ובהלכות "נדרש שיהא ראשו כפוף כשור לעול וכחמור למשא" כשעירים הללו, "בשעה שהאדם הולך והמטר סוחף, הרי כופף ראשו כדי שיהיה המטר טורד על העורף ולא על הפנים"⁶⁸.

9. תלמיד חכם שזכה לעמל תורה

הגמ' בעירובין נד, ע"א דורשת את הפסוק בחומש במדבר כ"א, יט: "וממתנה נחליאל ומנחליאל במוות", כך: "אם אדם משים עצמו כמדבר זה שהכל דשין בו, תורה ניתנה לו במתנה, וכיוון שניתנה לו במתנה נחלו אל... וכיון שנחלו אל עולה לגדולה".

ובכן אם בשלב הלימוד ורכישת עמלה של תורה, חי הלומד חיי צער ויסורין הרי כשזכה לתורת הפלפול ולאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא, הוא מתעלה וזוכה לעושר וכבוד. רעיון זה נשנה בפירוש הנצי"ב:

שמ' כ"ו, לה: "והשלחן תתן על צלע צפון...! והנה ידוע דפרנסה בריווח מוכרח להקדים לפני פלפולה של תורה, דבלא זה אי אפשר להיות עמלים בה, משא"כ עשירות, אם היא באה בזכות תורה אינו מגיע אלא בשביל שכבר זכו בעמל תורה מגיעים ממנה גם לעושר וכבוד...".

סמל לכך, מוצא הנצי"ב בדב' י', ז: "משם נסעו הגדגדה ומן הגדגדה יטבתה ארץ נחלי מים".

לאחר התחנה "מוסרה" שסימלה יסורי העמל בתורה, זוכים לפלפולה של תורה בגדודי תלמידים - גדגדה" ולאחר מכן מגיעים ל"יטבתה ארץ נחלי מים", כדברי הנצי"ב:

"הגדגדה יטבתה ארץ נחלי מים. אחר שמצליחים בלימוד ישיבות גדוד תלמידים, סר מוסר העוני ומגיעים לעושר וכבוד. ומש"ה נקרא זה המקום השלישי שקיבלו עמל תורה - יטבתה. והראו מן השמים סימן לדבר שנמצא שם נחלי מים... לבאר דרכה של תורה בעינוי ויסורים עד הגיעו לכבוד".

66. ילקח טובי לתה' ג.

67. העי' לדב' י', ו.

68. העי' לדב' ל"ב, ג.

10. דוגמה אישית של תלמיד חכם בהשוואה להדיוטות

כאמור לעיל, גם העמל בתורה וגם זה שזכה להוראה מחוייבים בהתנהגויות איכותיות וזהירות מרובה גם במותר להם, כדברי הרמב"ם בריש פרק ה' של הלכות דעות וכדברי הנצי"ב בהרח"ד לבמדבר ח', ו:

"...כך בני אדם שעמלים בתורה ניכרים הם בין הבריות בהילוכם ובדיבורם ובעטיפתם בשוק... כשם שהחכם ניכר בחכמתו ובדעותיו והוא מובדל בהם משאר העם, כך צריך שיהא ניכר במעשיו, במאכלו ובמשקחו, בבעילתו ובעשיית צרכיו, ובדיבורו ובהילוכו ובמלבושו ובכלכל דבריו ובמשאו ובמתנו".

וכן דבריו של הנצי"ב בהע"ד לשמ"י י"ב, כב:

"הדם אשר בסף. לתלמיד חכם, באשר דרך ארץ של תלמיד חכם מצויין משארי בני אדם בכל פרט"⁶⁹.

11. עמלי תורה ומפרנסיהם

כתבנו לעיל, שהנכנסים לעסוק בעמל תורה, אינם יכולים לעשות ללא שהובטחה פרנסתם וקיומם, כי העושר והכבוד, כאמור, בא רק לאחר שהלומד נתעלה והגיע להוראה, כדברי הנצי"ב לשמ"י כ"ו, לה:

"והנה ידוע דפרנסה בריווח מוכרח להקדים לפני פלפולה של תורה, דבלא זה אי אפשר להיות עמלים בה, משא"כ עשירות אם היא באה בזכות תורה אינו מגיע אלא בשביל שכבר זכו בעמל תורה, מגיעים ממנה גם לעושר וכבוד".

דבר זה מסומל במיקום הכלים בהיכל ה': השולחן בצפון, המנורה בדרום ומולם באמצע - מזבח הקטורת. השולחן מסמל פרנסה מחד ועושר מאידך, כיוצא מסדר האברים התחביריים בפסוק: "ושמת את השלחן מחוץ לפרוכת ואת המנורה נכח השלחן על צלע המשכן תימנה. והשלחן תתן על צלע צפון" (שמ"י כ"ו, לה).

הפרדת האינפורמציה בפסוקנו אודות השולחן מלמדת, לדעת הנצי"ב, על שני תפקידיו של השולחן, תחילה פרנסה, טרם הצבת המנורה שהיא הסמל לעמל התורה ואח"כ מיקומו הסופי בצפון שמשם זהב יאתה:

"מתחילה יהא השלחן לתכלית שאינו מיוחד לצלע צפון לבד, רק

⁶⁹ ומקור הדברים בספרי, וזאת הברכה, ל"ג, ב: "מימינו אשדות למו". וראה עוד הע"ד לדב"י, יב.

לתכלית פרנסה ואח"כ תעמיד המנורה נוכח השלחן, היינו שיהיו בעלי פרנסה משפיעים על עמלי תורה שבאים להשיג כוח המנורה, ואח"כ יזכו לתכלית השני של השלחן - שיהא ראוי להיות נתון על צלע צפון שמשם זהב יאתה וגם כבוד מלוכה".

גם מזבח הקטורת מסמל, כפי שצינו לעיל⁷⁰ גמ"ח. זה מלמד שוב שיש על בעלי אמצעים לתמוך בפרנסת עמלי תורה, כדברי הנצי"ב לשם' ל', ז-ח:

"דפלוה של תורה אי אפשר בלי גמ"ח להסיר משא הפרנסה וכל צורך מהעמל בתורה... ובאשר גמ"ח לקיום התורה, בע"כ צריך להיות קודם שהגיע הת"ח למעלתו".

בשמות ל"ה, כב-כג נמנו הנדבות שנדב לבם של ישראל למלאכת המשכן. הלשון הנקוטה בנדבות אלה היא "כל נדיב" ואילו בפסוק כד, ביחס לכסף ונחושת, כתוב: "כל מרים תרומת", לעומת הזהב שכתוב בו "תנופת זהב". מה משמעותם של שינויים לשוניים אלה?

הנצי"ב מסיק מכך שתרומת כסף ונחושת האמורה בפסוק כד כוונתה למעשר כספים: "נהגו פרגמטוטין להפריש אחד מעשרה מעמליהן לעמלי תורה", זוהי ההגדרה של "תרומה" שהיא חלק משלם, כמו תרומת דגן, חלה ובכורים. ולא "תנופה". זוהי גם משמעות הלשון "כל מרים" שמשמעו רגיל להרים.

רבדים אחרים בחברה הישראלית שאינם עמלים בתורה ותומכים בתלמידי חכמים העמלים בפלפול התורה ובמלחמתה של תורה אף הם זוכים לשכרם מאת הקב"ה. כך מפרש הנצי"ב את הפסוק מירמיה ל"א, א:

"ימצא חן במדבר עם שרידי חרב... ואהבת עולם אהבתיך על כן משכתיך חסד... שאי אפשר לעסוק בתורה מפני טירוף הדעת בעסק הפרנסה. וא"כ במה ימצאו חן שבמדבר? ע"ז סיים הנביא: 'על כן משכתיך חסד, פי' ע"י חסד שתעשה להחזיק לומדי תורה לבני הנעורים וכדומה שאינם עוסקים בפרנסה בזה תמצא חן במדבר'⁷¹.

מפרנסיהם של עמלי התורה, נדרשים איפוא:

"להפריש מהטוב שמגיע להם חלק לשומרי תורה ועמליה, שבזכות ת"ח המה נשמרים מכל רע ובהם המה מודרכים בהליכות עולם, על כן, יש להם להפריש כמו מעשר מתבואת הארץ שהוא חול וניתן ללויים, כך ראוי להפריש חלק מכל הטוב לעמלי תורה" (הע"ד לבמי' ל"א, ל).

70. בפרק: "סמלים מתחום כלי המשכן והפולחן בו", לעיל עמ' 10-11.

עמל התורה, הוא התלמוד "מחבר את ישראל לאביהם שבשמים"⁷² (העי"ד לדבי כ"ו, יז) וחשיבותו גדולה יותר מקרבנות ומכאן שתומכיהם של העמלים בתורה שכרם גדול יותר "דבמה שמהנים למתדבקים לתלמידי חכמים שיהיו יכולים לעסוק בתורה משיגים גם המה אהבת ה'" (הרח"ד לדבי כ"ו, יז). כפי שנתפרש הפסוק בהעי"ד לדבי ל', כ: "לאהבה את ה' אלהיך לשמוע בקולו ולדבקה בו", כאשר "לשמוע בקולו" פירושו "עיונה ועמלה של תורה"⁷³ "ולדבקה בו" פירושו:

"מי שאינו בר הכי להיות עמל בתורה, מכל מקום יכול להשיג אהבת ד' ע"י ילדבקה בו, וכפי התלמוד בכתובות דף קא: משיא בתו לת"ח ועושה פרקמטיא לת"ח ומהנה לת"ח מנכסיו, מעלה עליו הכתוב כאילו דבק בשכינה".

פלפול התורה שהיה בתחילה מתנתו הבלעדית של משה, זוהי "תורת משה", בהנחילו אותה בערבות מואב מורשת לקהילת יעקב. "שהן המה המון עם ה' מחמת שכח העיון אי אפשר אם לא שמחזיקים את העמל בה בלי שום דאגת פרנסה" (העי"ד לדבי ל"ג, ד). אלה, איפוא, עמלים בתורה ואחרים מפרנסים אותם וביחד זוכה עם ישראל לתורה שהיא ירושתו וכלם באים על שכרם.

12. עמלי תורה רצויים וזכויות היתר שלהם

אין עמל תורה כשלעצמו עניין חיובי באופן מוחלט אם אינו לימוד לשם מצוה או אם אינו מלווה ביושר בהתנהגות עם בני אדם. בהיסטוריה של כמה ממלכי ישראל ויהודה, היו ביניהם עמלי תורה, אך אין הדבר שווה מאומה כי לא עסקו בתורה לשם שמים, כדברי הנצי"ב ב"העמק דבר" לבמי ט"ו, כג:

"מן היום אשר צוה ד' והלאה לדורותיכם... ולמדנו בזה דאפי' עמל תורה שיגע בעצמו כמו: ירבעם, אחאב ומנשה, דאע"ג שהיו עובדי ע"ז מכל מקום היו עמלים בתורה, כדאיתא בפרק חלק דף קג, ע"ב, אבל אינו נחשב כלום ולא מיקרי בזה עמל תורה כלל, אחרי שבדעתו לא לשם ה' היא".

העוסק בעמל התורה צריך לנהוג בענוה, כי אם יתגאה, הרי הוא יורד ממעלתו:

71. כך העי"ד גם לשמי ל"ט, ז; במי כ"א, כ (הרח"ד); דבי י"ד, כג. דבי כ"ו, כו, כך גם בפירוש הנצי"ב בחיבורו על שיהייש א, ח וראה עוד. הרח"ד לדבי ל"ג, ד.

72. ב"קדמת העמק" י"א: "...לזכות בה את עמו בהחזקת תורה ומשענה, והוא הבריח המחבר את ישראל לאביהם שבשמים ומקיים את האומה בכל אפסיהם". זאת בנוסף למצות תפלין, שכלל ישראל מקיימים אותה, "שהיא מעין זכות, עמל תורה" (העי"ד לשמי י"ג, טז).

73. ראה בראש פרק ג'.

"עד שנעשה שמם ונוזף למקום ולבריות... דמי שהוא בן תורה הרי הוא איש חיל נושא חרבו של הקב"ה. וידוע, דעונשי איש חיל חמור הרבה מאיש מדיני, מפני שהוא נושא חרב המלך, ובהעוותו הרי זה מבזה את המלך" (הרח"ד לבמ' כ"א, כ)⁷⁴.

עמלי תורה צריכים להיות ישרים בהליכות עולמם עם הבריות. חוסר יושר כזה הוא שגרם לחורבן בית שני למרות:

"שהיו צדיקים וחסידים ועמלי תורה, אך לא היו ישרים בהליכות עולמם, על כן מפני שנאת חנם שבלבם זה את זה חשדו את מי שראו שנוהג שלא כדעתם ביראת ה' שהוא צדוקי ואפיקורוס" (פתיחה לספר בראשית).

לא בכדי נקרא ספר בראשית "ספר הישר" אלא ע"ש האבות, אברהם, יצחק ויעקב שנקראו ישרים כי "התנהגו עם אוה"ע, אפילו עובדי אלילים מכוערים באהבה וחשו לטובתם באשר הוא קיום הבריאה" (שם)⁷⁵. לעומת אלה, העמלים בתורה לשם שמים ונוהגים בעונה וביושר זוכים הם לדברים הרבה: זוכים להיות בלימודם ובעמלם כמעין המתגבר, ובסייעתא דשמיא זוכים לא רק ל"טבע" התורה אלא גם ל"סגולתה", לסודות התורה. כפי שכותב הנצי"ב ביחס לשירת הבאר, ככתוב בהרח"ד לבמ"ד כ"א, כ: "...והתועלת מזה הלימוד הוא שאפשר להוסיף לקח בכל עת ונעשית כמעין המתגבר" וביקדמת העמק" ג' הוא כותב:

"ועל שני הדברים הללו, היינו על טבע דבר ה' ועל סגולת דבר ה', כתיב במשלי ב': 'אם תבקשנה, ככסף וכמטמונים תחפשנה, אז תבין יראת ה' ודעת אלקים תמצא'. פי' טבע דבר ה' הוא הפשט המכוסה ונצרך לחקירה יפה לעמוד עליו... אבל סודות התורה שהיא סגולתה... ואין מקום עפ"י שכל אנושי והשערה לדעת אם לא שמתגלה בסייעתא דשמיא... וכדאיתא בסנהדרין דף צט: 'נפש עמל עמלה לו - נפש עמל בדברי תורה, התורה עומלת לו במקום אחר, ופירש"י: שהיא מסייעת להבינו ולעמוד על עומק דבריה".

העמל בתורה ועוסק במלחמתה של תורה מוגן הוא מפני כל מיני מרעין בישיק, ממלחמה פיסית כאברהם אבינו שנתייחד ובלט בעמל התורה וניצח את אויביו,

74. ראה הע"ד לברי' כ"ו, ה.

75. אברהם התפלל על הצלת סדום, התנהגותו עם לוט, יצחק התפייס עם שונאיו, אבימלך ומרעיו. יחסו של יעקב ללבן למרות שביקש לעקרו.

אך גם מפני מלחמת היצר הרע. יוסף שלא עסק בעמלה של תורה בהיותו במצרים, קפץ עליו עסק אשת אדוניו, כדברי הנצי"ב בהרח"ד לברי' ל"ט, ו: "אבל באמת זה היה מחסור ביוסף הצדיק שלא היה משקע עצמו בעמל תורה, וכמו שאמר בעצמו כי נשני אלקים את כל עמלי ודרשו ברבה פרשת וישלח; זו עמל תורה ששכח תלמודו שלמד בבית אביו ומשי"ה קפץ עליו עסק אדוניו, משא"כ אם היה עוסק בתורה לא אירע לו כן, דתורה אגוני מגניא בכל מקרה".

העמל בתורה מחובר הוא לקב"ה וזוהי, לדעת הנצי"ב, כוונת הפסוק בדבי' כ"ו, יז-ח: "את ה' האמרת... והי' האמירך..." ופירוש "אמר" כאן - חיבור:

"שבזה הברית שנכרת על שקידה בעיון התורה נתחברת את ה'... ומשי"ה נקרא התלמוד "לחמו של הקב"ה", כדאי בחגיגה דף יד: ילכו לחמו בלחמי - זה התלמוד, שכמו קרבנות נקראו - לחם: את קרבני לחמי שהוא לשון חיבור, שהקב"ה מתחבר כ"י את ישראל, כן הוא כוח התלמוד הוא כמו לחם המחבר הנשמה והגוף יחד חיבור עצום כך התלמוד הוא המחבר את ישראל לאביהם שבשמים" (הע"ד).

על אף השוואת שני החיבורים הללו, קרבן ותלמוד, "אהבה הבאה ע"י התלמוד גדול מאהבה הבאה ע"י קרבנות" (שם).

כמו שראינו לעיל⁷⁶ ביחס למתן דם קרבן פסח על המשקוף ועל שתי המזוזות, כאשר המשקוף למעלה מסמל את עמל התורה, ואילו שתי המזוזות התומכות במשקוף הם גמ"ח ועבודה: "כך עסק התורה למעלה מעסק עבודה וגמ"ח" (הע"ד לשמי י"ב, כב).

העמלים בתורה והתומכים בפרנסתם וכן גדולי ישראל זוכים כל אחד לפי מעשיו הטובים, כפי שפרש הנצי"ב בהע"ד לדבי' כ"ו, יט:

"לתהלה לשם ולתפארת. לעמלי תורה - להשיג יראת ה', ולמחזיקים אותם לזכות בעוה"ז ובבא, ולגדולי ישראל להשיג אהבת ה'. וזהו: לתהילה - להמון קהילת ישראל שמצטיינים בזה מכל אה"ע. ולשם - היינו שם טוב שהוא יראת ה'. ולתפארת - לגדולי ישראל שמשיגים אלהות ודבקות למעלה מטבע אנושי".

כבר ציינן לעיל⁷⁷ המונח "שבט לוי" או "הכהנים הלויים" בספר דברים אינו מציין שיוך שבטי אלא הם סמלים לתלמידי חכמים העוסקים בפלפול התורה בגדודי תלמידים ועליהם נאמר בדברים י', ח: "ולברך בשמו - למי שנדרש לברכה יהיו הלויים, עמלי התורה מיוחדים"⁷⁸.

76. ראה לעיל בפרק ה': "עמל תורה - אנשים ותקופות".

77. ראה לעיל בפרק: שמות לעמלים בתורה: "בני לוי, הכהנים הלויים".

78. ראה הע"ד לדבי' י"ח, ה; במי' ו', כז. וכן הפ"י בדבה"א כ"ג, יג.

13. מדוע ניתנה תורה ועמלה דווקא לישראל?

לדעת הנצי"ב, הקב"ה לא בחר בישראל בגלל שהם מרובים בכמותם, כי מספרית, עם ישראל קטן הוא ביחס לעמים אחרים. כמו"כ הבחירה לא בגלל ריבוי אנשי איכות בישראל ומטעם זה לא יעבדו ע"ז, אלא דווקא בגלל שיש "מעטים המוכשרים לעבוד את ה' בתמימות" ורובם מחפש את המוחש והנראה יותר מהמופשט, וזוהי ע"ז. מתן תורה ועמלה לישראל בא כדי לרסן את עזותם שנחוננו בה, כי הרי "ישראל עזין באומות"⁷⁹. התורה מתישה את כוחו של העוסק בה ובכך מתעדינים טבעיו ויצריו, וכך כתב בהע"ד לדב' ז', ז:

"ואילולא מאור של תורה ועמלה היה הדבר קשה עליהם ביותר להלך בתום אחר ה', משום שהמה בטבעם נמשכים אחר אמצעים הנראים לעינים, וזה היה עיקר ע"ז אז, כמש"כ בפרשת שופטים י"ח, יט ובכ"מ. ובביאור על שיה"ש הראינו לדעת כל זה בפסוק "שחורה אני ונאורה"⁸⁰.

ו. עמלה של תורה -

אורח חיים של הנצי"ב ושל ישיבת וולוז'ין

כפי שראינו, עמל התורה, שיטה מרכזית היא בהשקפת עולמו של הנצי"ב. כך היה בתולדותיו הפרטיים, וכך, החל מנערותו, בהיותו עול ימים וחובש את ספסל הישיבה בוולוז'ין. בצניעה ובהתמדה עמל בתורה לענפיה המרובים: תורה שבכתב ושבע"פ, מדרשים, ספרות הגאונים וכתבי הראשונים. ללא עין רואה וללא הכרזות מבחוץ, חרש לעומק בעיון שכלו ובהתמדתו ספרות ענפה זו. אף בהיותו חתן דבי נשיאה בלקחו לאשה את בתו של ראש הישיבה, ר' איצלה, המשיך בהתמדתו וחקר וכתב יצירות רבי איכות וכמות על שאילתות דרב אחאי ועל הספרי, מדרש התנאים על החומשים במדבר ודברים. יותר מאוחר כתב חיבורים נוספים בהם בולטת אותה תכונה של פלפול, העמקה ועמל התורה:

"יגיעה של תורה ועמלה של תורה - חוט השני הוא זה החודר בתוך כל ספריו, אפילו בשולי מכתביו, בחתימתו "העמוס בעבודה". כך היה רגיל תמיד לחתום... עמוס היה מראשית נעוריו ועד זקנה ושיבה בעבודת התורה"⁸⁰.

"להיות עמל בתורה - זה היה ביטויו כשהיה מדבר על תלמוד תורה"⁸¹.

79. ביצה כה, ע"ב.

80. ש"י ז'ין, אישים ושיטות, תל-אביב, תשי"ב, עמ' 15-16.

81. מי ברלין, מוולוז'ין עד ירושלים, חלק א', עמ' ס"ח.

עמל התורה הקנה לו איכות בלימודו והישגים גדולים להם זכה עוד בנערותו מה שלפעמים גדולי ישראל לא זכו לכך, וכפי הדו-שיח שהתנהל בין הנצי"ב, בהיותו נער, ובין הגאון הרשי"ש, ר' שמואל שטראשון מוילנא, כאשר הנצי"ב פתר בעיה סבוכה שהרשי"ש לא הצליח בכך. הרשי"ש שאל את הנער נפתלי יהודה צבי: "מדוע לא מצאתי אני את הדבר כאדוני?" השיב הנצי"ב:

"זהו משום שכבודו לומד תורה מתוך הרחבה, בעושר וכבוד, ואני עמל בלימוד התורה. בשעה שקונים את התורה ביגיעה, במאמצים, נפתחים לאדם מעיינות אחרים"⁸².

דרכו זו של הנצי"ב הלכה בעקבות מייסד הישיבה ר' חיים מוולוז'ין, כשנשאל פעם על סדר הישיבה, הוא ענה: "אוכלים ושותים ולא עוד" וכשנתבקש להבהיר דבריו השיב: "וכל שאר הזמן לומדים".

מרכיב נפוץ בשמות ספרים של הנצי"ב גזור משורש "עמק" כך: הקדמותיו, הן לתורה והן לשאלות: "קדמת העמק", פירושו לשאלות דרב אחאי קרוי "העמק שאלה" פירושו לתורה - "העמק דבר", פירושו לספרי - "עמק הנצי"ב" הדבר מצביע, כמובן, על דרכו בעמל התורה, להעמיק בעיון התורה, בפלפולה ובמלחמתה של תורה.

כאמור, סדר הישיבה בוולוז'ין היה: "אוכלים ושותים וכל שאר הזמן לומדים". כך היתה ההתמדה ועמל התורה בישיבת וולוז'ין: "עשרים וארבע שעות רצופות במעת לעת נשמע קול התורה בישיבה - השפעתו של הרב" (הנצי"ב)⁸³. השתקפות עמל התורה אצל קברניטי הישיבה, נתנה אותותיה בתלמידי הישיבה אשר חבשו את ספסלי בית המדרש והקדישו חלבם ודמם בעמל התורה. כדי לעמול בתורה יש לדאוג לפתרון בעית הפרנסה של הלומד.

הצבענו לעיל כמה וכמה פעמים על דבריו הרבים של הנצי"ב בעניין זה. הוא מעודד את המון בית ישראל ואת נדיבי עמו להחזיק ולתמוך בעמלי התורה, כי בכך הם שותפים ויש להם זכויות בעמל התורה של הרוכנים על הוויות אבי ורבא.

שיטת "האכילה היומית" שהייתה נהוגה בישיבות בימים ההם, משפלת היא דעתם של בני הישיבה, כמאמר חז"ל: "כל המצפה לשלחן אחרים עולם חשך בעדו"⁸⁴. הפתרון היה הזנה מרוכזת בישיבה. בכך החל ר' חיים מוולוז'ין, כעדותו של מ"י בארדיטשעווסקי: "ויהי כאשר רבו מספר הלומדים ויעל מספרם למאה, בנה בית תלמוד של עץ, וישכור מאוצר הכסף אשר היה לישיבה אשה אחת שבישלה ביורה גדולה אוכלין ומשקין לכל בני הישיבה, ומשכבם בלילות היה על ספסלי הישיבה"⁸⁵.

82. שם.

83. ש"י ז'ין. ראה הערה 80, עמ' 17.

84. ביצה לב, ע"ב.

85. מ"י בארדיטשעווסקי, תולדות ישיבת עץ החיים, האסיף תרמ"ז (ג), עמ' 232-233.

לאחר מותו של ר' אליעזר יצחק, חתנו הבכיר של ר' איצלה, נתמנו לראשי הישיבה בוולוז'ין שני המאורות: ר' יוסף דוב סולובייציק, נכדו של ר' חיים מוולוז'ין והנצי"ב - חתנו של ר' איצלה, בנו של ר' חיים מוולוז'ין (תלמידו של הגאון מוילנא).

תפקידו של הנצי"ב היה גזבר על כספי הישיבה, "להיותו מפאת עצמו איש המעשה, השתדל להגדיל הישיבה ולהאדירה". לאחר שהוכרע כי רק הנצי"ב ישמש כראש ישיבה, "הוא הרבה אוצר הכסף... הוא הרבה מספר התלמידים ממאה עד ד' מאות... ויסע לערים רבות לאסוף כסף"⁸⁶, בנה את הישיבה כארמון לתפארה ופתח קופת גמ"ח לתלמידים נזקקים, וכל זה הוא עשה כדי שהתלמיד החפץ לעמול בתורה יעשה זאת לא מתוך דוחק ועוני אלא מתוך פרנסה וכבוד.

ז. סיכום

"עמל תורה" והשמות הנרדפים האחרים: מלחמתה של תורה, עיונה של תורה, פלפול התורה, הוויות התלמוד, הוויות אביי ורבא, תורת משה, תושיה ועוד, הנם ביטוי למה שאמרו חז"ל: "אין התורה מתקיימת אלא במי שממית עצמו עליה"⁸⁷. עמל התורה אינו מתמקד רק בתורה שבכתב ותורה שבע"פ המסורה, אלא בעיקר בחקר העניין בדרך הפלפול ובהסתייעות במידות פרשניות, הם ה"חוקים", קדומים וחדשים.

דרך זו כוונתה לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא, לחבר את החקירה התלמודית עם ההלכה המסורה והמקובלת לבל תהיה סתירה ביניהן. הלומדים בדרך זו נקראים "עמלי תורה" או בשמות נוספים, כמו: מחוקקים, בני לוי, הכהנים הלויים. פעלים מיוחדים המבטאים את הלימוד ע"ד הפלפול הם: "עשה חקים או מצוות", או "שמע בקול".

הנצי"ב שכל עולמו ואורח חיי ישיבתו היו עמל התורה, הרבה להתייחס בפירושו לתורה לנושא זה. סמלים בולטים לעמל התורה, הוא מוצא בכלי המשכן, בעיקר באור המנורה המוצבת בדרום ההיכל, כאשר לצידה נמצאים השולחן ומזבח הקטורת, כסמלים לתמיכה ולגמ"ח בעמלי התורה. השולחן מסמל פרנסה אך גם מלכות לאמור: דאגה לפרנסת הלומדים העמלים בתורה, אך גם לאחר שהגיע הלומד להוראה ומלא כרסו ש"ס ופוסקים, כבודו ועשרו מובטח.

המנורה ומרכיביה מסמלים גם את ההזנה ההדדית בין עמל תורה המפרה את החכמות החיצוניות ולהיפך, וכל זה בשקידה מרובה.

86. בארדיטשעווסקי, שם עמ' 235-236.

87. ברכות סג, ע"ב.

שני סוגי הלוחות, הראשונים והשניים, מסמלים הם את התורה שבכתב והתורה שבע"פ. הלוחות השניים שנעשו ע"י משה והיה שותף בכתבתם ואף התענה ארבעים יום טרם קבלתם מצביעים על עמל התורה והצער המלויים את הלומד.

גם התפילין של ראש ושל יד מסמלים את התורה שבכתב ותושבע"פ ויש להם אותה סגולה - הגנה מכל מיני מרעין בישיין, מלחמת תנופה, מלחמת היצר וחולאים.

בהיסטוריה של עמל התורה, הראשון שאופיין באופן בולט כעמל בתורה היה אברהם אבינו.

משה זכה למתנה של עמל תורה עם קבלת הלוחות השניים והוא הנחיל שיטה זו לקומץ תלמידים, ביניהם יהושע בן נון ובני אהרון ורק ערב הכניסה לכנען, בערבות מואב הנחילה לכלל ישראל בהסתייעות בבני לוי, הכהנים הלויים. בימי השופטים, בית לחם יהודה שימשה מרכז לעמל התורה עד שעברה הבכורה לירושלים ששעריה הצטיינו בעמל התורה. פלפול ועמל התורה היה מועט בבית ראשון ורק בשעה שנשקפו סכנות לישראל וזקוקים להגנה, עסקו במלחמתה של תורה, כך היה בימי מצור סנחריב ובימי יאשיהו וכל תקופת בית שני וימי הגלות הארוכים.

העמלים בתורה, הן בתקופת לימודיהם והן בעת שזכו לעושר וכבוד, צריכים לשמש מופת ודוגמא בהתנהגותיהם, גם בדברים המותרים להם.

הגותו ומחשבותיו של הנצי"ב בעניין עמל תורה, אינם רק בבחינת "נאה דורש", אלא נבעו מאורח חייו ונסיונו שלו, וכך היה הדבר הלכה למעשה גם בישיבת וולוז'ין אשר תלמידיה הלכו בעקבות רבם.